

УДК 376-056.36: 316.057

І.В. Тат'янчикова

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ДІАГНОСТУВАННЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ НА СТАДІЯХ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Стаття присвячена визначенню особливостей психолого-педагогічного діагностування дітей з вадами інтелектуального розвитку на стадіях соціалізації в умовах спеціального навчального закладу. Визначені предмет діагностування і предмет корекційно-розвивального впливу, показники успішності соціалізації на кожній стадії, під які підібрані відповідні методи вивчення.

Ключові слова: особистість, соціалізація, адаптація, індивідуалізація, інтеграція, стадія трудової підготовки.

Статья посвящена определению особенностей психолого-педагогического диагностирования детей с нарушениями интеллектуального развития на стадиях социализации в условиях специального учебного заведения. Определены предмет диагностирования и предмет коррекционно-развивающего влияния, показатели успешности социализации на каждой стадии, под которые подобраны соответствующие методы изучения.

Ключевые слова: личность, социализация, адаптация, индивидуализация, интеграция, стадия трудовой подготовки.

На сучасному етапі розвитку суспільства особливого значення набуває розробка ефективних психолого-педагогічних інтегративних систем впливу на особистість дитини з метою розширення її особистих ресурсів до ефективної адаптації та соціалізації у подальшому дорослому житті. У зв'язку з цим, на перший план виходить проблема забезпечення соціалізації учнів з вадами розумового розвитку та формування її особистості у закладах освіти, оскільки сім'я, як основний інститут соціалізації, не виконує своєї функції.

Проведена значна кількість досліджень, присвячених загальним питанням соціалізації дітей з інтелектуальними вадами (В.І. Бондар, А.М. Висоцька, Н.П. Павлова, Н.Л. Коломинський, А.А. Колупаєва, А.М. Конопльова, Н.О. Макаруч, Ж.І. Намазбаєва, А.І. Раку,

В.М. Синьов, К.М. Турчинська, О.П. Хохліна, Л.М. Шипіцина та ін.). Однак, забезпечення соціалізації на її стадіях в межах спеціального навчального закладу ще не було предметом розгляду, що ставить цю проблему до актуальних в сучасній корекційній педагогіці.

Визначення психолого-педагогічних основ соціалізації дітей з інтелектуальними вадами, розробка педагогічної системи цілеспрямованого корекційного впливу передбачає передусім вивчення особливостей їхньої соціалізації на різних її стадіях під час перебування в спеціальному навчальному закладі, що було основним завданням нашого дослідження на констатувальному етапі.

Розробляючи методику експерименту, ми виходили з розуміння суті процесу соціалізації, визначення її теоретичних засад, розгляду суті її ключових питань та понять, відповідних механізмів і показників прояву на кожній стадії соціалізації, а також з'ясування концептуальних підходів щодо цієї проблеми та шляхів її розв'язання.

Отже, соціалізацію ми визначаємо як процес становлення особистості у певних соціальних умовах; процес засвоєння нею суспільного досвіду і його перетворення у власні цінності та орієнтири, вибіркове залучення у свою систему поведінки ті норми і шаблони, які прийняті у суспільстві. Засвоєння соціального досвіду при цьому здійснюється поетапно, на кожному з етапів особистість набуває різних новоутворень, соціальних якостей, у край необхідних для її формування. В процесі соціалізації відбувається поступове зростання особистості, яке стає можливим при проходженні дитиною з вадами інтелектуального розвитку всіх стадій соціалізації (адаптації, індивідуалізації, інтеграції, ранньої трудової стадії) в межах спеціального навчального закладу. Особливого значення набуває корекційна робота на кожному з зазначених етапів, яка повинна будуватись на результатах психолого-педагогічного діагностування школярів даної категорії.

Дослідженням були охоплені учні спеціальних загальноосвітніх (допоміжних) шкіл і загальноосвітніх шкіл I-III ступенів Донецької області, які були задіяні для порівняння одержаних результатів.

Стадія адаптації. Суть адаптації полягає у пристосуванні дитини до існування в соціумі відповідно до його норм і вимог. В межах спеціального навчального закладу адаптація, як етап соціалізації, пов'язується з віком 7-10 років, тобто це перші три-чотири класи школи. На цьому етапі дитина засвоює новий для неї соціальний досвід, пов'язаний з початком навчання, відповідні норми поведінки, копіюючи, без критичного осмислення, по суті – це входження дитини в нові для неї умови школи. Серед видів адаптації вирізняються фізіологічна, психологічна, соціальна та їх похідні - психофізіологічна,

соціально-психологічна. При цьому ми визначили такі показники адаптованості в цей період: задовільне фізичне та психічне самопочуття, задоволеність життям, відсутність невротичних проявів: тривожності, агресивності, страхів, плаксивості, уникання відвідування школи (психофізіологічні); задоволеність перебуванням і спілкуванням з однолітками в колективі, неконфліктність, емоційний комфорт, здатність до емпатії (соціально-психологічні); успішність діяльності та готовність її виконувати, відповідність пристосування у зв'язку з вимогами соціуму, виконання адекватних соціальних ролей (соціальні).

Таким чином, стадія адаптації передбачає забезпечення умов для більш ефективного засвоєння дитиною суспільного досвіду у вигляді накопичених людством знань і способів дій (вмін та навичок), а також формування у неї адаптивних можливостей та долання проявів дезадаптивності, що має особливе значення для дитини з вадами інтелектуального розвитку. Ось чому, на етапі адаптації найбільш важливим є формування адаптивних можливостей у дитини та усунення дезадаптаційних проявів за вище зазначеними параметрами, що ми визначили як показники ефективності психолого-педагогічного впливу на дитину і обрали за предмет вивчення.

При цьому найбільший акцент ми робили на вивченні адаптивних можливостей у дитини на психофізіологічному та соціально-психологічному рівні (брали по два найбільш суттєвих, з нашої точки зору, показники кожного з них), тобто ми вивчали на першому з них - загальне самопочуття дитини, наявність або відсутність у неї невротичних проявів: стану тривожності та агресивності; на другому - задоволеність перебуванням дитини в колективі, її неконфліктність, емоційний комфорт і здатність до емпатії.

Дослідженням на стадії адаптації були охоплені учні 3 класів спеціальних загальноосвітніх (допоміжних) шкіл і загальноосвітніх шкіл I-III ступенів.

Визначення адаптивних можливостей дітей з вадами інтелектуального розвитку здійснювалося на основі використання методів психолого-педагогічної діагностики: опитування (бесіда, анкетування, тестування), спостереження, експертної оцінки, методу інтерв'ювання, вивчення шкільної документації, методу вивчення процесу діяльності (аналізу продуктів діяльності школярів); вивчення та узагальнення педагогічного досвіду щодо стану забезпечення адаптації, методу порівняльного аналізу і синтезу результатів дослідження, статистичних методів обробки інформації.

Вивчення психофізіологічної адаптації здійснювалося за обраними нами показниками: загальне самопочуття дитини, відсутність

невротичних проявів (тривожності, агресивності). Ці показники визначалися, окрім представлених вище класичних методів, стандартизованими психологічними методиками, які були модифіковані під предмет нашого дослідження з урахуванням особливостей дітей з вадами розумового розвитку. Загальне самопочуття дитини оцінювалося на підставі методики діагностування самопочуття, активності і настрою (методика САН). Наявність у дитини невротичних проявів вивчалася на підставі методик: Ч.Д. Спілбергера і Філіпса (тривожність, шкільна тривожність), А.Басса і А. Дарки (агресивність).

Другим напрямком нашої роботи було вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації учнів з інтелектуальними вадами. Під соціально-психологічною адаптацією ми розуміємо процес пристосування людини до умов життєдіяльності в групі.

Вивчення соціально-психологічної адаптації здійснювалося за обраними нами показниками: задоволеність дитини взаєностосунками з однолітками, а саме: як вона відчуває себе в колективі, її неконфліктність і емоційний комфорт, а також здатність дитини до емпатії, тобто її спроможність до співчуття та співпереживання. Для вивчення використовувались стандартизовані психологічні методики (методика К. Роджерса і Р. Даймонда, методика К. Томаса, методика А. Мехрабієна і Н. Епштейна і т. ін.).

Стадія індивідуалізації. Суть індивідуалізації полягає в усвідомлюванні дитиною своїх можливостей: розумових, фізичних, здатності до навчання, праці та ін. при критичному ставленні до суспільних норм поведінки.

Стадія індивідуалізації припадає щонайбільше на підлітковий та юнацький вік. Якщо на першій стадії соціалізації (адаптації) найбільш важливим було засвоєння, то на другій – відтворення, причому в індивідуальній формі, відбувається "... входження підлітка у більш широке коло спілкування з одночасним інтенсивним розвитком внутрішнього життя..." [2, с. 85].

Психолого-педагогічний вплив на дитину на цьому етапі соціалізації передбачає виявлення у неї її можливостей (особливостей, задатків, здібностей, нахилів, позитивних якостей) і розвиток самосвідомості, допомогу в адекватному усвідомленні себе і своїх можливостей. Відповідно, предметом корекційно-розвивального впливу та показниками його ефективності є самосвідомість, самооцінка дитини та її психофізіологічні можливості, їх розвиток.

Дослідженням на стадії індивідуалізації були охоплені учні 5 класів спеціальних загальноосвітніх (допоміжних) шкіл і загальноосвітніх шкіл I-III ступенів.

Важливим напрямком нашої роботи ми обрали вивчення самосвідомості школярів, оскільки процес становлення особистості дитини, набуття нею соціальних якостей – це насамперед процес розвитку свідомої особистості: без свідомості і самосвідомості не може бути і особистості. У структурі самосвідомості ми виділили: самопізнання (інтелектуальний аспект пізнання себе) і самовідношення (емоційне відношення до самого себе).

Вивчення самосвідомості здійснювалось через опитування учнів, яке ми проводили як в індивідуальній усній формі, так і за допомогою анкет, а також в процесі бесід. Опитування було спрямоване на виявлення у підлітка знань про самого себе (самопізнання), а саме: наскільки він знає себе, свої якості, психофізіологічні і індивідуальні особливості, чи реалізує їх в процесі свого навчання і певній діяльності, наскільки реалізує під час виконання різних завдань, чи розуміє свою соціальну роль в колективі однолітків, як усвідомлює своє місце серед інших людей тощо.

Метод експертної оцінки використовувався нами для оцінювання педагогами кожної дитини, ступеня прояву її індивідуальності, адекватності її самосвідомості, наявності і прояву її особистісних якостей.

Вивчення самосвідомості учнів здійснювалося також стандартизованими психологічними методиками, які були модифіковані нами під предмет дослідження з урахуванням психофізичних особливостей підлітків з інтелектуальними вадами (тест "Автопортрет" Р. Бернса, опитувальник Г.Ю. Айзенка, опитувальник Р. Кетела).

Одним із показників успішної соціалізації дитини є її адекватна самооцінка. Самооцінка – це "...оцінка особистістю себе, своїх фізичних, інтелектуальних, емоційно-вольових, комунікативних, моральних якостей, життєвих можливостей, відношення до себе оточуючих і свого місця серед них" [3, с. 110]. Самооцінка є ядром особистості, одна із головних характеристик її самосвідомості, від неї залежить критичність, вимогливість особистості до себе, відношення до успіхів та невдач. Самооцінка виступає регулятором взаємовідношень дитини із зовнішнім середовищем, оскільки учень поступово усвідомлює свою "цінність" і виділяє себе як особистість в цілому.

Самооцінку підлітків ми визначали класичними методами, які були задіяні при вивченні їхньої самосвідомості: опитуванням, бесідою, анкетуванням, експертною оцінкою, ранжуванням тощо та стандартизованими психологічними методиками (методика "Драбинка" С.Г. Якобсона і В.Г. Щура, проективний тест Я.Л. Коломинського,

методика Дембо-Рубінштейна у модифікації А.М. Прихожан, методика ранжування С.А. Будассі і т. ін.).

На етапі індивідуалізації особливого значення набуває також вивчення психофізіологічних можливостей учнів з інтелектуальними вадами (особливостей, задатків, здібностей, нахилів, позитивних якостей), від яких залежить ступінь їхньої соціалізації.

Отже, здібності дитини ми розглядаємо як внутрішні умови подальшого розвитку її особистості в процесі соціалізації (на етапі індивідуалізації) в межах спеціального навчального закладу. При цьому особливого значення набуває спеціальна робота по виявленню здібностей у школярів та їх безпосередній розвиток, але діяти треба через призму розгляду особистості, з урахуванням принципів особистісного підходу.

Особливу увагу ми звертали на експертну оцінку дітей педагогами, оскільки вони могли надати об'єктивну картину розвитку кожної конкретної дитини: її соціальної поведінки, індивідуальних особливостей, її можливостей і позитивних якостей, на які можна спиратися в плані підвищення ефективності соціалізації підлітків.

Стадія інтеграції. Стадія інтеграції припадає на підлітковий і юнацький вік (15-18 років). На стадії інтеграції дитина намагається знайти своє місце в суспільстві, "влитися" в нього, пропонуючи використання своїх особистісних якостей та можливостей. Важливою умовою успішності соціалізації дитини на цьому етапі є прийняття її суспільством (в межах навчального закладу – соціальною групою однолітків), враховуючи її своєрідні особливості.

Соціалізація на етапі інтеграції передбачає забезпечення можливостей самореалізації учня на основі розвитку та використання своїх позитивних властивостей у різних сферах життєдіяльності. Найважливіший предмет корекційно-розвивальної роботи та показники її ефективності на цьому етапі - це різноманітні форми адекватного використання та розвитку психофізіологічних можливостей дитини, а також формування в неї тих соціально-психологічних якостей, які будуть необхідні для прийняття дитини певною соціальною групою.

Сприятливі цьому в умовах спеціального навчального закладу можна завдяки проведеній роботі на попередній стадії з адекватного виявлення можливостей дитини та їх усвідомлення нею з подальшим забезпеченням використання виявлених можливостей та позитивних якостей у класній та позакласній роботі (гуртковій, заняттях за інтересами, проведенні вільного часу, спілкуванні з друзями тощо), при цьому найбільший акцент треба робити на максимальне використання дитиною своїх можливостей в суспільному просторі.

Передусім необхідно знати, що дитина пропонує суспільству (які в

неї можливості, які можна використовувати позитивні якості, як вона їх реалізує у різних сферах життєдіяльності, які соціальні ролі вона може виконувати в межах спеціального навчального закладу тощо). Саме це ми обрали за предмет вивчення на стадії інтеграції, тобто на III етапі ми ставили за мету визначити, як забезпечується можливість самореалізації учнів у різних сферах життєдіяльності на основі виявлених у них на попередньому етапі індивідуальних особливостей (задатків, здібностей, нахилів, можливостей тощо), що ми розглядали під кутом прийняття або неприйняття кожного учня, як носія своєрідних властивостей, соціальною групою в його найближчому оточенні.

Вивчення основних показників успішності соціалізації учнів з інтелектуальними вадами на етапі інтеграції здійснювалося на основі методів, які здебільшого були задіяні на попередніх етапах: опитування, анкетування, бесід, цілеспрямованих педагогічних спостережень, методу експертної оцінки, вивчення продуктів діяльності школярів, вивчення їх табелів, вивчення шкільної документації, тестування тощо. Крім того, ми брали до уваги дані, одержані на етапі індивідуалізації щодо вивчення психофізіологічних можливостей підлітків, які, на наш погляд, суттєво впливали і на результати на етапі інтеграції, тобто з їх урахуванням ми розглядали можливість самореалізації школярів у різних сферах життєдіяльності взагалі і в певній соціальній групі зокрема.

Дослідженням на стадії інтеграції були охоплені учні 8 класів вказаних вище спеціальних і загальноосвітніх шкіл I-III ступенів.

Діагностуючи учнів, ми намагалися передусім визначити, чи реалізує учень свої можливості і індивідуальні особливості у певній діяльності, наскільки реалізує і як (які виконує доручення, чи відвідує різні гуртки, спрямованість на різні інтереси тощо). Це відбувалося в процесі бесід, опитування учнів і за допомогою методу експертної оцінки. Крім того, ми звертали увагу на вивчення шкільної документації, яка є у школі, у відповідності з завданнями етапу інтеграції. Відповідно, предметом нашого розгляду були також і табелі учнів, завдяки яким ми фіксували у спеціальній таблиці оцінки учнів за загальноосвітніми і профільними дисциплінами (особливо нас цікавили оцінки за трудову діяльність), тобто паралельно ми вивчали й показники успішності трудової адаптації школярів, які напряду пов'язані з подальшим професійним самовизначенням старшокласників на наступній стадії в процесі їхньої соціалізації.

Процес соціалізації, як було зазначено вище, відбувається також завдяки засвоєнню дитиною соціальних ролей.

Соціальна роль – це "... відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей, залежно від їх статусу чи позиції в суспільстві, в

системі міжособистісних стосунків" [5, с. 609]. Засвоєння соціальних ролей є частиною процесу соціалізації особистості, неодмінною умовою її "входження" у суспільство інших людей. При цьому, людина, засвоюючи певні соціальні ролі, опановує соціальні стандарти поведінки і вчиться оцінювати себе з позиції набутих ролей.

Ось чому, саме на стадії інтеграції звертається особлива увага на вивчення тих соціальних ролей, які виконує учень у класі згідно своїм можливостям і індивідуальним особливостям, тобто конвенційних ролей, які пов'язані з його офіційним статусом у групі однолітків. Нашим завданням було визначити, наскільки виявлені у дитини індивідуальні особливості і нахили використовуються при виконванні нею соціальних ролей у класі, тобто що може запропонувати учень групі однолітків (які може виконувати соціальні ролі, окрім ролі школяра), і на які позитивні якості дитини ми можемо спиратися на цьому етапі.

Особливості соціальних ролей, які діти можуть виконувати в межах спеціального навчального закладу, визначались за методикою С.Л. Горбенко [1], в основі якої було визначення змісту конвенційних ролей: школяра, старости, санітара, бібліотекаря, природознавця, чергового. Крім того, ми використовували метод опитування педагогів допоміжних шкіл щодо виконання школярами певних соціальних ролей. Особливу увагу ми звертали на аргументованість вибору цих ролей для учнів, тобто наскільки вони реально відповідають їхнім можливостям і нахилам. Спрямованість виконання школярами соціальних ролей вивчалась за методикою спрямованості особистості Б. Басса.

Наступна стадія соціалізації - **трудова**. Суть цієї стадії соціалізації полягає в тому, що людина не тільки продовжує засвоювати соціальний досвід, але й починає його відтворювати та створювати через активний вплив на оточуюче середовище завдяки своїй діяльності.

В межах навчального закладу це стадія шкільної трудової підготовки, на якій відбувається розвиток учнями своїх особистих можливостей для професійного самовизначення і самореалізації. Вона припадає на юнацький вік (15-18 років) і в межах спеціальної (допоміжної) школи пов'язується насамперед зі старшими класами, в яких професійне становлення школярів повинно забезпечуватись з опорою на ті психофізіологічні можливості (задатки, позитивні якості), які були виявлені на стадії індивідуалізації та які розвивались на стадіях індивідуалізації та інтеграції.

На трудовій стадії предметом корекційно-розвивальної роботи та показниками її ефективності є розвиток можливостей учня у контексті його професійної підготовки. Відповідно, психолого-педагогічний вплив на дитину на цьому етапі соціалізації передбачає вивчення

особливостей опанування професійно-трудовою підготовкою у школі, показників її успішності, якості виконання школярами трудових завдань, використання виявлених позитивних індивідуальних властивостей у процесі професійно-трудової підготовки, яка здійснюється у межах спеціальної школи, а також особливостей самовизначення старшокласників у плані вибору певної професії. Професійне самовизначення школярів, це передусім визначення себе у певному колі професій, "примірювання" конкретної професії до своїх особистісних можливостей і нахилів, що набуває особливої значущості для учнів з інтелектуальними вадами.

Ось чому так необхідне виявлення і подальший розвиток у школярів власних особистісних властивостей, а також їхнього зіставлення та узгодження з певною професією, яку він опановує у спеціальному навчальному закладі. При цьому створення педагогічних умов для використання позитивних якостей дитини у відповідності з її нахилами і можливостями до обраної професії стає дуже важливим, оскільки впливає на ефективність їхньої соціалізації взагалі.

При визначенні базових, профільно і професійно важливих особистісних якостей, які суттєво впливають на вибір професії учнями, ми спиралися на наукові уявлення про структуру особистості, передусім на концепцію тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості [4]. Знання основних якостей учня (здатність до спілкування, спрямованість особистості, її характер і самосвідомість, освітній і життєвий досвід, інтелект, психофізіологічні властивості) є необхідним для здійснення процедури самовизначення, а також зіставлення особистісних якостей з вимогами тих чи інших профілей навчання та професій, що стоять за ними.

Вивчення основних показників прояву соціалізації учнів з інтелектуальними вадами на етапі шкільної трудової підготовки здійснювалася педагогічними методами, які були задіяні на попередніх етапах: опитуванням, анкетуванням, тестуванням, бесідою, спостереженнями, методом експертної оцінки, вивченням продуктів трудової діяльності учнів тощо. Діагностування показників прояву успішності професійної підготовки у спеціальній школі відбувалося також за допомогою стандартизованих психологічних методик, які були модифіковані під предмет вивчення на даному етапі з урахуванням психофізичних особливостей дітей з вадами розумового розвитку (методика "Диференціально-діагностичний опитувальник" Є.О. Клімова, методика "Карта інтересів" О. Голомшток і О. Мешковської, методика виявлення комунікативних і організаційних схильностей – КОС- 1 Б.О. Федоришина і В.В. Синявського, методика – опитувальник В.В. Століна тощо).

Дослідженням на етапі шкільної трудової підготовки були охоплені

учні 10 класів вказаних вище спеціальних загальноосвітніх (допоміжних) шкіл і загальноосвітніх шкіл I-III ступенів.

Одним з напрямків нашого дослідження було вивчення особливостей профорієнтаційної роботи на даному етапі соціалізації у спеціальному навчальному закладі, оскільки важливим фактором при виборі професії учнями є вплив саме педагогічного колективу і профорієнтаційної роботи, яка проводиться у школі. У цьому зв'язку ми вивчали досвід допоміжних шкіл щодо проведення профорієнтаційної роботи у контексті правильного і свідомого вибору учнями певної професії серед тих, які їм доступні і які відповідають їхнім професійним бажанням, схильностям, потребам і індивідуальним можливостям.

Вивчення особливостей соціалізації дитини з інтелектуальними вадами на всіх її стадіях дозволить здійснити розробку психолого-педагогічних засад забезпечення соціалізації учнів в умовах спеціального навчального закладу.

Список використаних джерел

1. Горбенко С.Л. Психологічні особливості рольової поведінки розумово відсталих підлітків у малій групі: автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.08- спеціальна психологія. - К.: Інститут спеціальної педагогіки АПН України, 2007. – 20 с.
2. Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
3. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології: Навчально-методичний посібник. – К.: Ніка-центр, 2003. – 204 с.
4. Рибалка В.В. Психологія професійного самовизначення для здорових старшокласників: Методичні рекомендації. – К.: ІПППО АПН України, 2004. – 24 с.
5. Столяренко Л.Д. Основы психологии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 704 с.

Article is devoted to defining features of psychological-pedagogical diagnosis of children with impaired intellectual development in the stages of socialization in a special school. Defined object and subject of diagnosing correction and development impact, success rates at each stage of socialization, which are selected by the appropriate methods of study.

Keywords: the personality, socialization, adaptation, personalization, integration, stage of labor training.

Отримано 2.10.2011